

14. Сухомлинський В.О. Павлицька середня школа / Василь Олександрович Сухомлинський //

Вибр. твори : у 5-ти т. – К. : Рад. шк., 1977. – Т.4. – С. 5–390.

УДК 37.025

«..НЕЗРИМІ НИТОЧКИ, ЩО ОБ'ЄДНУЮТЬ СЕРЦЯ» (В.СУХОМЛИНСЬКИЙ ТА С.РУСОВА ПРО РОЗВИТОК ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ)

Олена КОВАЛЕНКО (Київ)

Проаналізовано і узагальнено погляди В.Сухомлинського та С.Русової на розвиток творчої особистості, простежена спільність їх поглядів на цю проблему, окреслена їх актуальність з огляду на сучасні виклики освіти взагалі і дошкільної зокрема.

Ключові слова: педагоги-гуманісти, творчість, розвиток творчої особистості.

Проанализированы и обобщены взгляды В.Сухомлинского и С.Русовой на развитие творческой личности, прослежена общность их взглядов на эту проблему, очерчена их актуальность исходя из современных вызовов образования вообще и дошкольного в частности.

Ключевые слова: педагоги-гуманиты, творчество, развитие творческой личности.

«Творчість є діяльністю, в яку людина вкладає частку своєї душі, і чимбільше вона вкладає тим багатшою стає її душа».

В.Сухомлинський.

Постановка проблеми. Формування і розвиток творчої активності особистості є одним із найактуальніших завдань сучасного суспільства, необхідною умовою формування повноцінного духовного життя людини, її культури, реальним двигуном прогресу в усіх сферах життєдіяльності. Водночас виховання освіченої, творчої особистості – одне з пріоритетних стратегічних завдань реформування освіти в нашій країні, яке полягає в тому, щоб готувати людей активних, здатних швидко орієнтуватися в навколишньому світі, розв'язувати життєві проблеми, діяти в нестандартних ситуаціях, самостійно мислити і приймати рішення, тобто людей творчих, здатних до саморозвитку.

Сучасне суспільство потребує особистостей, яким притаманне гнучке мислення, здатність вільно орієнтуватися у швидкоплинному світі, висувати й реалізовувати нестандартні цілі, готовність до постійних змін. У цих умовах особливого значення набуває формування творчої активної особистості.

Проблему формування й розвитку творчої активності особистості досліджують філософи, психологи, педагоги (Г. Альтшулер, В. Аронов, Т. Бірюкова, Л. Виготський, В. Данченко, Л. Зеленов, К. Кантор, Н. Князева, В. Корешков, В. Кузьмін, І. Лернер, С. Леушканова, В. Нікіфоров, Л. Новикова, М. Фатхулліна, О. Хан-Магомедов, В. Щербаков, Е. Юдін та ін.). Актуальність означеної проблеми підкреслюється і тим, що згідно Указу Президента України 2013 рік проводиться в Україні як *рік дитячої творчості*.

Аналіз досліджень і публікацій. Спадщини В.О.Сухомлинського та С.Ф.Русової були і є предметом дослідження багатьох вчених. Окремим аспектам педагогічної системи В.Сухомлинського присвячена низка дисертаційних досліджень (Л.Абрамова, Ю.Азаров, М.Антонець, М.Базилевич, В.Бондар, Л.Бондар, А.Борисовський, М.Боришевський, В.Василенко, І.Зязюн, О.Лоскутов, А.Луцюк, Л.Мілков, М.Мухін, І.Остапівський, Т.Остапівська, О.Сухомлинська, Г.Сухорукова, Г.Файзуліна, З.Шевців, М.Ярмаченко та ін.). Вивченню та дослідженню проблем теоретичної та методичної спадщини С. Русової присвячені наукові дослідження дисертаційного характеру (І. Зайченко, Г. Груць, О. Джус, Н. Маліновська, З. Нагачевська, О.Пеньковець, І. Пінчук, С. Попиченко, О.Пшевращка, В. Сергеева, І. Улюкаєва, Т. Слободянок та ін.). Принципово важливе значення для розвитку сучасної педагогічної думки і освіти мають дослідження спадщини В.Сухомлинського (М.Антонець, І.Бех, Н.Дічек, Н.Калініченко, В.Кузь, Л.Петрук, В.Постовий, О.Проскура, О.Савченко, О.Сухомлинська, Х.Франгос, В.Хайруліна, З.Шевців та ін.) та С. Русової (Л. Артемова, А. Богущ, З. Борисова, Я. Бурлака, О. Джус, Н. Дічек, І. Єрмаков, І. Зайченко, Н. Калініченко, В. Качкан, Т. Ківшар, Є. Коваленко, Н. Копиленко, З.Нагачевська, Н. Ничкало, Т. Поніманська, О. Проскура, О. Савченко, О. Сухомлинська та ін.). Однак проблема розвитку творчої особистості у спадщині В. Сухомлинського та С. Русової були предметом дослідження лише небагатьох науковців (М.Антонець, Р.Валецька, Б.Лой, О.Петрик, О. Проскура О. Савченко О. Сухомлинська та ін.).

Формування цілей статті. Метою нашого дослідження було проаналізувати і узагальнити погляди В.О.Сухомлинського та С.Ф.Русової на розвиток творчої особистості, простежити спільність їх поглядів на цю проблему, визначити їх актуальність з огляду на сучасні виклики освіти взагалі і дошкільної зокрема.

«Необхідним компонентом проникнення в суть спадщини будь-якої творчої особистості, – пише О. Сухомлинська, – є аналіз епохи, в якій ця особистість жила і працювала, в ті соціальні умови, що провокували чи гальмували педагогічні ідеї» [1, с.31].

Незважаючи на те, що В.Сухомлинський жив і працював у середині ХХ сторіччя, а С.Русова наприкінці ХІХ – початку ХХ сторіччя, ряд думок, позицій і, зокрема, щодо розвитку творчої особистості перегукуються, доповнюючи одна одну. З одного боку це пояснюється тим, що і В.Сухомлинський, і С.Русова будували свої теоретичні та практичні позиції на засадах вітчизняної та зарубіжної філософії, психології, педагогіки, фізіології у поєднанні з багатим особистим досвідом, а з другого боку тим, що в основі їх діяльності лежали гуманістичні принципи. Ці принципи мають глибокі традиції в історії української та світової філософської педагогічної думки, пов'язані з іменами Я.Коменського, Й.Пестолоцці, Ж.Руссо, Г.Сковороди, Я.Корчака, К.Ушинського, М.Монтессорі та ін.

Наукова ефективність ідеї не може бути доведеною, справедливо зазначає Л. Ващенко, якщо не з'ясовано смисл термінів та не сформульовані положення. Відтак, науковець доречно радить звернутись до трьох правил, обґрунтованих Б. Паскалем: правило дефініцій, яке забороняє приймати двозначні терміни без визначень, а використовувати в дефініціях лише відому (визначену) термінологію; правило аксіом, згідно з яким необхідно виводити в аксіоми лише очевидне; правило доведення, що зобов'язує доводити усі положення, використовуючи лише найбільш очевидні аксіоми чи доведені твердження. При цьому вчений застерігає від зловживання двозначних термінів та ігнорувань мисленневих дефініцій, що уточнюють та пояснюють смисл [2, с.36].

Саме тому, на першому етапі метою нашого дослідження було опрацювання дефінітивної характеристики ключових понять дослідження, а саме: «творчість» і «креативність». З цією метою нами була використана низка енциклопедій, довідників, тлумачних та енциклопедичних словників.

Поняття «творчість» в філософському енциклопедичному словнику тлумачиться як продуктивна діяльність за мірками свободи та оновлення, коли зовнішня детермінація людської активності змінюється внутрішньою

самовизначеністю. Елементи творчості притаманні людській діяльності взагалі, але як окремий різновид діяльності творчість характеризується продукуванням нових результатів [3, с.630].

Психологічний тлумачний словник розкриває поняття «творчість» як психічний процес створення нових цінностей, ніби продовження і заміна дитячої гри. Діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей. Автор зазначає, що у творчості особливе місце займає творча уява. Поряд з уявою творчість містить у собі інтенсивну роботу мислення, вона пронизана емоційністю, волею. Однак вона не зводиться до однієї уяви, одного мислення або одного почуття [4, с.520].

Все частіше використовується паралельно з поняттям «творчість» поняття «креативність». Психологічна енциклопедія поняття креативність (англ. creativity) тлумачить як творчі можливості (здібності) людини, які можуть виявлятися в мисленні, відчуттях, спілкуванні, окремих видах діяльності, характеризувати особу в цілому і її окремі сторони, продукти діяльності, процес їх створення [5, с.181].

У психологічному тлумачному словнику визначено термін «креативність» (від. лат. creatura – створення) як здатність породжувати незвичайні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення, швидко вирішувати проблемні ситуації. Серед інтелектуальних здібностей виділена в особливий тип. Питання про креативність як самостійну, незалежну від інтелекту властивість поки що залишається невирішеним. Не знайдені й надійні способи вимірювання [4, с.225].

Найбільш точно, на нашу думку, визначення знаходимо у В.Сухомлинського: «Творчість є діяльністю, в яку людина вкладає частку своєї душі, і чим більше вона вкладає, тим багатшою стає її душа. Процес творчості характерний тим, що творець самою працею своєю і її наслідками справляє величезний вплив на тих, хто поряд з ним. Одухотворення й натхнення однієї людини породжує одухотворення й натхнення в душах інших людей. Творчість – це незримі ниточки, які об'єднують серця. Якщо ви хочете, щоб людина благотворно впливала на людину, утверджуйте в духовному житті колективу й особистості творчість» [6, с.507].

Особливої уваги і В.Сухомлинський, і С.Русова і надавали дошкільному дитинству, як періоду життя, коли закладаються основи особистості і значною мірою визначається майбутнє людини.

В.Сухомлинський писав про те, що педагогічний, виховний аспект творчості, на жаль, майже зовсім незаймана цілина теорії і найслабша ділянка практики [6, с.480]. Саме тому

ця проблема була однією з центральних у теорії і практиці видатного педагога. Він писав, що без уяви і творчої фантазії дитина нагадує засушену квітку.

Надзвичайно цікавим є роз'яснення В.Сухомлинського щодо розуміння дитячої творчості. «Може маленька дитина повторює те, що було вже зроблено, створено іншими людьми, але якщо це діяння – плід її власних розумових зусиль, – вона творець; її розумова діяльність – творчість» [6, с.481].

Великої ваги надавав видатний педагог розвитку творчої уяви. Творча уява дитини – глибоко своєрідна сфера її духовного життя, самовираження і самоутвердження, в якому яскраво виявляється індивідуальна самобутність кожної дитини. Глибоке опрацювання творів видатного педагога дає можливість виокремити шляхи формування творчої уяви дітей, окреслені ним. На одне з перших місць висуває В.Сухомлинський навчання пізнанню дітей, спостереженню за природою та формуванню у малят уміння вдивлятися в навколишнє [7, с.341]. Він зазначає, що необхідно вчити дітей переживати бурхливу радість, сприймаючи образи навколишнього світу. В.Сухомлинський був переконаний, що емоційна насиченість сприйняття є духовним зарядом дитячої творчості.

Найкращими і найдоступнішими засобами розвитку творчої уяви дітей на думку і В.Сухомлинського, і С.Русової є створення та використання казок, віршів, музика, малювання, конструювання, ліплення, вишивання, праця, а також прогулянки, екскурсії, подорожі тощо. Він писав: «Музика – уява – фантазія – казка – творчість – така доріжка, йдучи якою дитина розвиває свої духовні сили» [8, с.66].

За допомогою казки діти вчать мислити, переживати, відчувати різницю між добром і злом. Дякуючи казці, дитина пізнає світ не тільки розумом, а й серцем. Казка має також виховне і патріотичне значення. Через казку діти пізнають духовні багатства народу, культури народу, його побут. Казку В.Сухомлинський називає лише першою пелюсткою у квітці дитячої творчості. Друга пелюстка – твори про те, що дитина бачить довкола, що її хвилює, про що мріє, що її захоплює. Навчити дитину творити казку може лише той вчитель, який сам уміє це робити. За словами видатного педагога, казка, яка народжується з уст учителя або дитини, – це яскравий промінь, що прибивається до найпотаємніших куточків їх пам'яті і збуджує бажання сказати своє слово про світ і про себе. Прикладом того був сам Василь Олександрович, оскільки його перу належить понад тисяча оповідань і казок. У С. Русової знаходимо думки,

котрі були суголосними думкам Василя Олександровича. Вона писала про те, що «..казки захоплюють завше дітей чудовою мовою, простотою викладу й правдою основної думки. Літературні тексти С. Русова радила частіше «оповідати, аніж читати», оскільки це більше відповідає психологічним особливостям маленьких дітей. «Читання ніколи не вплине так, як оповідання..». Оповідання повинні впливати на почуття людей і тут велику силу має все обличчя оповідача, а найпаче очі. Вони повинні дивитись не в книгу, а в очі дітей. Тут утворюється особлива сугестія, через яку і постає певне переживання. Спираючись на праці О. Потебні, С. Русова розглядає рідне слово, мову як джерело національного світобачення, оскільки саме завдяки мові дитина сприймає, відображує і осмислює навколишню дійсність, мова виховує думку і серце дитини, стає засобом спілкування, визначає ступінь її розвитку. С. Русова писала, що «головна вартість мови не в ній самій, а в тому, що як тільки дитина її опановує, то мова стає для неї головним знаряддям для здобування знання, творіння. Мова формує думку дитини, керує нею, веде дитину шляхом розвитку загальної культури» [9, с.117].

Одним із засобів розвитку творчого мислення та уяви дітей В.Сухомлинський вважав малювання. Складання дітьми оповідань в малюнках, малювання казок, – такі форми роботи з дітьми є джерелом гри творчої уяви, «розв'язують язик» та змушують говорити мовчазних і дуже сором'язливих дітей. Як глибокий знавець дитячої психології В.Сухомлинський зазначав, що у тих випадках, коли дитина не знаходить точних, містких слів для вираження своєї думки, вона вдається до малюнка [10, с.520]. С.Русова ж називала дитячі малюнки їх «інтимною мовою» і подавала рекомендації педагогам щодо організації дитячого малювання [11, с.1].

Одним із засобів розвитку творчої уяви є праця. Кожне трудове завдання, на переконання видатного педагога, розраховується не лише на точне виконання вказівки дорослого, а й на виявлення ініціативи і творчості. Водночас Василь Олександрович підкреслював, що не будь-яку працю можна назвати творчістю. Він роз'яснював, що творчістю вона стає тоді, коли людина в найтонших і найнепомітніших рисочках процесу праці та її наслідків помічає те своє, особливе, що відрізняє її діяння, її творення від діяння і творення інших людей.

В.Сухомлинський і С.Русова зазначали, що всі діти талановиті від природи, а проблема полягає у тому, що дорослі не завжди спроможні розкрити дитячі таланти. Такий погляд співзвучний із сучасними тенденціями

гуманізації дошкільної освіти й новітніми концепціями становлення дитячої особистості. У розгляді цієї проблеми доречно звернутись до думок педагогів-гуманістів. Педагогічну працю вони розглядали як виключно складну і відповідальну. Саме педагогу вони відводили вирішальну роль у навчанні і вихованні молоді. В.Сухомлинський наголошував: «У справжнього вчителя – найважче і найрадісніше життя, трепетно хвилююча і складна творчість, надзвичайно тонкі інструменти, які вічно вдосконалюються і якими він впливає на людську душу. Праця педагога – це насамперед праця серця, і лише тому, що це праця серця, цей творчість розуму» [12, с.340-341].

С.Русова ж з цього приводу писала, що у вихованні творчої особистості все повинно ґрунтуватися на особистості вихователя, тому що виховна сила виливається тільки з живого джерела людської особистості» [9, с.157-158].

Порівнюючи, співставляючи вимоги, які ставили до вихователя, вчителя В.Сухомлинський та С.Русова умовно можна поділити на дві групи: психолого-педагогічні і загальнокультурні.

І В. Сухомлинський, і С. Русова великого значення надавали освіті педагога. На перше місце в цій освіті вони ставили такі науки, як психологія та фізіологія. Тільки різномічне знання дитини, на їх думку, дасть можливість педагогу здійснювати індивідуальний підхід, розібратися у методах виховання і навчання маленьких дітей. Що стосується пізнання дітей, то в чуйного, розумного педагога, воно не припиняється ні на день, – писав В.Сухомлинський.

Знання педагогом психології допоможе пізнати індивідуальність кожної дитини і відповідно до того, як писала С.Русова, «...приспособити свої вимоги та поведіння – на одну впливати лише пестощами, на другу – авторитетом, ще на іншу – через її амбіцію» [13, с.36].

А В. Сухомлинський ніби продовжував думку, зазначаючи, що виховувати – це перш за все знати дитину. А щоб знати, треба постійно бачити, вивчати: «Без знання дитини, без глибокого розуміння всієї складності явищ, які відбуваються в її душі, виховання стає сліпим і тому беззмстовним» [14, с.204].

Він підкреслював, що учительська професія особлива, її не можна порівняти ні з якою іншою – «це людинознавство, постійне проникнення в складний духовний світ людини, яке ніколи не припиняється».

Аналіз поглядів В.Сухомлинського та С.Русової на розвиток творчої особистості дає підстави для висновку, що вони підтримували і продовжували розвиток ідеї Я.Коменського, який стверджував, що для того, щоб досягти мети,

вихователь має відповідні засоби навчання і виховання пристосувати до природних здібностей, щоб можна було використовувати їх легко і приємно...очевидно, що йдучи слідами природи, навчання юнацтва буде проходити легко.

Поділяючи позицію Й.Г.Песталоцці, В.Сухомлинський і С.Русова вважали, що окрім широкої фахової підготовки педагогові має бути властива щира глибока любов до дітей. З цього приводу В.Сухомлинський писав, що хороший вчитель це насамперед людина, яка любить дітей, знаходить радість у спілкуванні з ними, вірить у те, що кожна дитина може стати доброю людиною, вміє дружити з дітьми, приймає близько до серця дитячі радощі і печалі, «знає душу дитини, ніколи не забуває, що й сам він був дитиною» [15, с.49].

Головною передумовою практичної реалізації завдань виховання В.Сухомлинський та С.Русова вбачали у створенні в дитячому садку та школі атмосфери не чужого штучного, казенного, а рідного дітям життя, поваги до особистості дитини. «Треба, щоб діткам було і весело, і радісно, – писала С.Русова, – щоб вони були діяльні і з піднесеною цікавістю самодіяльні і самоутримані..» [9, с.155].

А В.Сухомлинський в цьому ж аспекті зазначав, що нехай малюки з нетерпінням очікують на завтрашній день, нехай він обіцяє для них нові радощі, нехай вночі насняться їм сріблясті іскорки, які розсипає на землю Сонце.

Орієнтація на кожну дитину як на індивідуальність, особистість – одна з основних вимог до педагога, викладених в численних працях В.Сухомлинського та С.Русової. Згідно цієї вимоги основним завданням педагога стає не стільки виконання програм, планів, скільки виховання особистості. Саме у зв'язку з цими вимогами педагог має глибоко розуміти особливості розвитку дитини, причини випередження чи відставання, особливості поведінки, нахили тощо. Висловлюючи свою думку з проблеми індивідуального підходу, В.Сухомлинський писав, що найголовнішою рисою педагогічної культури має бути «відчуження духовного світу» кожної дитини, здатність приділити їй стільки уваги і духовних сил, скільки потрібно для того, щоб дитина відчула, що про неї не забувають, її горе, її образи й страждання поділяють. В.Сухомлинський зазначав, що зміст майстерності педагога полягає в умінні відкрити буквально перед кожним, отже і найпосереднішим, найважливішим вихованцем ті сфери розвитку його духу, де він може досягти вершин, виявити себе, черпати сили з джерел людської гідності, тобто зробити так, щоб кожен учень відчував себе людиною. А в іншій праці В.Сухомлинський додав, що немає двох дітей з

однаковим мисленням, сприйманням, особливостями розуму, волі, характеру, що кожна дитина – це «особливий, неповторний світ». Виховати особистість, сформувати душу людини можна, тільки зрозумівши цей світ.

Неодноразово В.Сухомлинський повторював думку про те, що у кожної людини є «золота жилка» і педагогу треба вчитись розкрити обдарованість людини, спрямувати її на ту життєву дорогу, йдучи якою, вона принесе найбільшу користь суспільству.

Особливо актуальна ця позиція В.Сухомлинського у наш час, коли одним з принципів виховання визначено природовідповідність.

Висновки. Отже, вивчаючи та аналізуючи погляди В.Сухомлинського на розвиток творчої особистості, ми простежили спільність поглядів на цю проблему інших педагогів-гуманістів, зокрема С.Русової.

Змістову основу їх концептуальних засад складають гуманістичні принципи, які мають глибокі традиції в історії української і світової філософсько-педагогічної думки. Сутність цих принципів полягає у ставленні до людини як до найвищої цінності, у захисті права особистості на свободу, щастя, всебічний розвиток і виявлення своїх здібностей. Звідси й гуманізація виховного процесу – його олюднення, забезпечення з боку педагогів, батьків любові і поваги до дітей, поваги до їхньої гідності, створення відповідно до стану здоров'я, віку, потреб і інтересів належних умов для повноцінного розвитку.

Ми переконались, що гуманістичні концепції В.Сухомлинського та С.Русової, їх погляди на розвиток творчої особистості взаємопов'язані, перегукуються, доповнюючи одна одну, оскільки система гуманістичних принципів, що визначили їх кредо єдина, й саме: принцип рівності учасників педагогічного процесу, принцип діалогу замість монологу, принцип орієнтації на кожну дитину як на індивідуальність, принцип спільності в роботі педагогів та батьків з пріоритетом родинного виховання над суспільним.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Сухомлинська О. С. Френе і В.Сухомлинський: спільне і відмінне у вихованні / О.Сухомлинська // Шлях освіти. – 1996. – № 2. – С. 30-35.

2. Ващенко Л.М. Управління інноваційними процесами в загальній середній освіті регіону: Монографія / Л.М. Ващенко. – К.: Тираж, 2005. – 380 с.

3. Філософський енциклопедичний словник / Ред. кол.: Шинкарук В.І. (гол. редкол.), наук. ред. Л.В. Озадовська, Н.П. Поліщук. – К.: Арбіс, 2002. – 744 с.

4. Психологічний тлумачний словник / Укл. В.Б. Шапар. – Х.: Прапор, 2004. – 640 с.

5. Психологічна енциклопедія / автор та упоряд. О.М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 422 с.

6. Сухомлинський В.О. Формування виховного впливу колективу на особистість / В.О.Сухомлинський // Вибрані твори в п'яти томах. – К.: «Рад. шк.», 1976-1977. – Т. 1. – С. 448-587.

7. Сухомлинський В.О. На трьох китах / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори в п'яти томах. – К.: «Рад. шк.», 1976-1977. – Т. 5. – С. 339-343.

8. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори в п'яти томах. – К.: «Рад. шк.», 1976-1977. – Т. 3. – С. 7-279.

9. Русова С.Ф. Дошкільне виховання / С.Ф. Русова // Вибрані педагогічні твори (упор., передм., ком. Проскура О.В.). – К.: Освіта, 1996. – С. 34-184.

10. Сухомлинський В.О. Сто порад учителям / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори в п'яти томах. – К.: «Рад. шк.», 1976-1977. – Т. 2. – С. 419-654.

11. Русова С.Ф. Діточі малюнки / С.Ф. Русова // Наша хата. – 1929. – Ч. 12. – С. 1-2.

12. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори в п'яти томах. – К.: «Рад. шк.», 1976-1977. – Т. 2. – С. 149-416.

13. Русова С.Ф. Нові методи дошкільного виховання. – Прага: Сіяч, 1927. – 112 с.

14. Сухомлинський В.О. На нашій совісті – людина / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори в п'яти томах. – К.: «Рад. шк.», 1976-1977. – Т. 5. – С. 203-217.

15. Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори в п'яти томах. – К.: «Рад. шк.», 1976-1977. – Т. 4. – С. 7-390.

16. Антоненко М. Дидактичні проблеми загальноосвітньої школи у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського: Монографія / М. Антоненко. – К.: Вища шк., 2008. – 247 с.

17. Засекіна Л.В. Інтелект як стійка особистісна властивість / Л.В. Засекіна // Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання / за ред. С.Д. Максименка, М.Л. Смольсон. – К.: Міленіум, 2005. – Т. 8, вип. 1. – С. 113-123.

18. Поташник М.М. Педагогическое творчество: проблемы развития и опыт: [Пособие для учителя] / М.М. Поташник. – К.: Рад. шк., 1988. – 187 с.

19. Сисоева С.О. Педагогічна творчість учителя: Визначення, теоретична модель, функції підготовки / С.О. Сисоева // Педагогіка і психологія. – К.: Пед. думка, 1998. – 255 с.